

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ КОНТРОЛЮ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ (НА МАТЕРІАЛАХ БОЛГАРСЬКОЇ ШКОЛИ КІНЦЯ 40-Х – ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХХ СТ.)

У статті аналізуються основні рішення державного й партійного керівництва Болгарії з питань ідейно-виховної роботи у школі в період зі встановлення монополії БКП на владу в 1948 р. і до смерті Сталіна в 1953 р., визначаються її основні напрямки, форми й методи проведення та наслідки.

Ключові слова: Болгарія, партійне і державне керівництво, ідейно-виховна робота, буржуазна ідеологія, марксистсько-ленінські ідеї, культурні інститути західних країн, шкільне життя.

В статье анализируются основные решения государственного и партийного руководства Болгарии по вопросам идейно-воспитательной работы в школах в период с установления монополии БКП на власть в 1948 г. и до смерти Сталина в 1953 г., определяются ее основные направления, формы и методы проведения и последствия.

Ключевые слова: Болгария, партийное и государственное руководство, идейно-воспитательная работа, буржуазная идеология, марксистско-ленинские идеи, культурные институты западных стран, школьная жизнь.

In the article the main decisions of the state and party leadership of Bulgaria about the questions of ideological and educational work in schools in the period since the establishment of the monopoly of power of the BCP in 1948 till the Stalin's death in 1953 are analyzed, the main direction, forms, the methods of realization and consequences of it are determined.

Key words: Bulgaria, a party and state management (manual), ideological – educational work, bourgeois ideology, Marx Lenin ideas, cultural institutes of the western countries, a school life.

Основним інструментом управління суспільним і політичним життям тоталітарної держави виступає ідеологія правлячої партії. В країнах з тоталітаризмом лівого спрямування, до яких відносилася і Болгарія в повоєнний період, такою партією була комуністична, а переважаючою ідеологією – марксистсько-ленінська з провідним постулатом про необхідність її активного впровадження у свідомість мас. Освітня сфера не стала виключенням, навпаки через неї найшвидше й найефективніше насаджували ці ідеї в свідомість молоді та й всього населення взагалі, адже школа сьогодні – це суспільство завтра.

Проблеми тоталітаризму вже стали предметом обговорення політологів, істориків, соціологів як

в Україні, так і в зарубіжних країнах [1]. В цих роботах розглядаються загальні проблеми цього явища, як-то причини, сутність, ознаки тоталітарного режиму. В останні роки і в Україні, і в Болгарії опубліковані узагальнюючі роботи з історії цих країн повоєнного періоду, в яких неупереджено висвітлюються основні сфери життя тогочасного суспільства, в тому числі й освітянська [2]. На жаль, у вітчизняній історіографії поки відсутні спеціальні роботи, присвячені характеристиці історичних аспектів функціонування школи в умовах тоталітарної держави. В Болгарії такі роботи з'явилися, і хоча вони й не охоплюють весь соціалістичний період і присвячені окремим проблемам шкільного життя, як наприклад,

розвитку управлінської системи, їх значення, на наш погляд, полягає в приверненні уваги суспільства до цього питання й постановці низки проблем, що мають безпосереднє значення сьогодні в умовах побудови нової школи [3].

У даній статті автор ставить завдання розглянути основні рішення державного й партійного керівництва Болгарії з питань ідейно-виховної роботи в школі, визначивши її основні напрямки, форми й методи проведення та наслідки. Хронологічні межі охоплюють період від 1948 року, коли можливості альтернативного розвитку Болгарії були вичерпані й встановлена монополія БКП, до 1953 року – року смерті Сталіна, який став початком масштабних акцій із засудження культу особи, що може бути предметом окремої статті.

Місце й роль школи як важливого ланцюга суспільного життя добре розуміли і теоретики, і практики соціалістичного будівництва, а тому й не дивно, що Болгарська комуністична партія (БКП) та Міністерство народної освіти (МНО) постійно приймали тези і програми комуністичного виховання молоді.

Одним із перших документів були матеріали з питань соціалістичного виховання молоді, підготовлені в освітянському міністерстві у жовтні 1948 року, основною ідеєю яких була теза про необхідність надання виховному процесу в школі соціалістичного за змістом та формою характеру. В матеріалах також сформульовані основні виховні завдання, через які учні досягнуть рівня активних та свідомих соціалістичних будівників.

Першим із цих завдань було формування правильного співвідношення між колективом й особистістю, в якому первинне значення має колектив, а особистість діє лише як частка колективу. Свобода особистості тут отримала визначення дрібнобуржуазної та небезпечної утопії.

Другим завданням стало виховання любові до праці, яка представлялася як прояв трудового ентузіазму, участь в трудових змаганнях типу ударництва та бригадирства (болгарські варіанти соціалістичного змагання), розуміння того, що всі матеріальні та духовні блага є справою робітничого класу.

На наступне місце поставили ставлення до батьківщини, яке визначили як складне почуття, що має своєю сутністю готовність власної жертви в ім'я її безпеки і працю для її всебічного зростання. Поряд із почуттям любові до батьківщини необхідно виховувати почуття любові та вшанування до країн соціалістичного вибору, гордості за причетність Болгарії до їх числа, а також неприйняття капіталістичного способу життя.

Останнім сформульоване завдання формування в учнів високої дисципліни, яка розуміється як свідоме виконання своїх обов'язків з оволодіння основами наук та науковим світоглядом, основними носіями якого в історії стали Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Дімітров [4].

Наступного місяця з'являється новий документ – розпорядження № 52 МНО від 10 листопада 1948 р., адресоване директорам вчительських інститутів, загальноосвітніх та професійних шкіл про організацію години соціалістичного виховання. Мета цього заходу – виховання молоді в соціалістичному дусі. Години необхідно проводити в формі лекції, тричі на місяць, з них один раз – політичну інформацію. Читати лекції повинні найбільш свідомі й професійно підготовлені викладачі, керівництво цим процесом покладалося на керівників установ. В остаточному вигляді це був систематичний цикл з проблем історичного розвитку людства, завданням якого визначали поглиблення знань з історії, проникнення в закономірності суспільного розвитку, пояснення основних факторів цього розвитку тощо. В документі наведена й програма проведення годин соціалістичного виховання на 1948-1949 навчальний рік з чітким розподілом за класами й курсами, наприклад для старшого класу гімназії визначено десять тем: Жовтнева революція й її історичне значення; побудова соціалізму в Радянському Союзі; класова боротьба в Європі – створення III Інтернаціоналу, причини перемоги фашизму, Г. Дімітров на Лейпцигському процесі; підготовка Другої світової війни, Мюнхенська угода; Друга світова війна, причини гітлерівських перемог, напад на Радянський Союз; Рух Опору в Європі, створення народних фронтів; розгром гітлерівської Німеччини і створення нової демократії; ООН і боротьба Радянського Союзу за мир; загострення класової боротьби в період переходу від капіталізму до соціалізму. Аналогічні теми визначені для семи класів школи, з першого класу прогімназії (прогімназія починалася після завершення початкової школи) і до випускного, тобто цими лекціями були охоплені практично всі школярі [5]. До цього слід додати, що за характером і формою викладення матеріалу, вказаний документ дуже важко назвати рекомендаційним, скоріше можна припуститись думки про наказовий варіант.

Обов'язковість присутня і в іншому документі освітянського міністерства – розпорядженні № 368 від 18 листопада наступного 1949 р. про необхідність єдиної уніформи в шкільному одязі [6].

Успіх ідеологічної роботи в школі багато в чому залежав від керівників навчальних закладів, які самі повинні були мати відповідний високий рівень соціалістичної свідомості. Цей рівень формували й закріплювали як практичними діями, так і на теоретичному рівні на спеціальних курсах. Серед архівних документів освітянського міністерства знаходиться розпорядження № 395 від 9 грудня 1949 року про організацію в лютому наступного року одних із перших десятиденних курсів в Софії для директорів денних та вечірніх гімназій. У програмі курсів – лекції з діалектичного

та історичного матеріалізму, історії Жовтневої революції, історії БКП та її сучасного керівного місця в болгарському суспільстві, сучасного міжнародного становища та боротьби СРСР за мир, а далі як додаток лекції на педагогічні теми та поради з практичної організації адміністративної роботи [7]. Професійні проблеми, таким чином, відсували на другий план, віддаючи перевагу ідеологічним питанням.

Новий режим формується в Болгарії за усіма основними ознаками тоталітаризму. За думкою політологів, однією з них є формування «образу ворога» і на цій основі – агресивної політичної свідомості як соціально-психологічного фону для репресій [8]. Формулюючи завдання виховати любов до батьківщини, підкреслювали необхідність любові й поваги до народу і одночасно ненависті до ворогів як внутрішніх, так і зовнішніх. Зовнішніми стали імперіалісти всіх різновидів, стосовно внутрішніх звертає на себе увагу прагнення залучити до політичних акцій і школу, що навряд чи можна вважати необхідним ланцюгом навчального процесу. Так, перші роки соціалістичного будівництва в Болгарії пов'язані з проблемою Пірінської Македонії, що стала причиною болгаро-югославських конфліктів [9]. Керівництво країни постійно висловлювало занепокоєння проявами національних почуттів мешканців Пірінського краю (в адміністративному поділі Благоевградський округ), вважаючи їх націоналістичними й ворожими. Одним з центрів ідеологічної боротьби навколо цього питання стали освітянські заклади. В архіві ЦК БКП зберігається інформація Софійського окружного партійного комітету від 01.04.1954 р. про виступи 250 студентів педінституту міста Станке Дімітров, що вимагають введення в навчальний план курсів македонської мови та історії Македонії. У відповідь ЦК партії кваліфікував ці виступи як націоналістичний ухил, «тітовщину» і рекомендував провести бесіди із студентами, організувати для них спеціальні лекції, а також перевірити середні школи Благоевградського округу на предмет наявності в них македонських націоналістичних проявів. Результати перевірки були відносно заспокійливими для партійного керівництва, бо повідомляли про те, що більшість вчителів правильно розуміли політику уряду з македонського питання, але подекуди на побутовому рівні особисті розмови вели і це підстава для посилення виховної роботи [10].

Учні залучали й до політичних акцій, пов'язаних із пошуком ворогів в самій комуністичній партії. Освітянське міністерство підготувало спеціальні документи у зв'язку з політичним процесом проти Трайчо Костова в 1949 році [11]. Ці документи націлювали керівництво шкіл на проведення бесід з учнями й вчителями з метою роз'яснення «ворожої» діяльності Т. Костова, який характеризувався як старий англійський шпигун з 1942 р., поліцейський агент, дуже

небезпечний злочинець, що планував замах на самого Г. Дімітрова. Його засудження визначалося як суворе, але справедливе покарання [12].

Межа 40-х і 50-х років стала достатньо складним періодом ідеологічного життя, оскільки, з одного боку, потрібно було розвивати нові ідеологічні настанови, але одночасно неможливо було не враховувати наявність значних історичних традицій, відмова від яких була б незрозумілою для більшості населення. Для ілюстрації цього положення певний інтерес викликають тези, що були підготовлені Міністерством народної освіти в 1949 р. до 24 травня, який завжди відзначався як день слов'янської писемності, день пам'яті братів Кирила й Мефодія. Серед рекомендованих для цього дня 31 гасла, в жодному з них не згадуються імена братів. Гасла носять суто ідеологічний характер:

«Хай живе Радянський Союз – носій найпрогресивнішої культури людства – соціалістичної культури!», «Хай живе й міцніє Болгарська комуністична партія – організатор й керівник будівництва соціалізму!», «Через науку й освіту – до соціалізму!», «Народні вчителі, виховуйте молодь в любові й відданості до батьківщини і народу, в любові до праці та соціалістичної науки й культури». Згадування імен засновників слов'янської писемності, які отримали від православної церкви статус «святих», було небажаним ще й з атеїстичних позицій правлячої партії [13].

У наступне десятиріччя продовжилося проведення твердої політики в ідеологічному вихованні молоді, а провідником її стало відповідне міністерство. На початку 1950 р. воно підготувало «Тези з патріотичного виховання в школі. (Сутність соціалістичного патріотизму, методи і форми патріотичного виховання)». Тези починаються з дефініції терміну «патріотизм», який визначається як історичне поняття, що підпорядковується законам розвитку й змін. Носієм патріотизму стали народні маси, трудящі. Носієм патріотизму стали батьківщини взагалі не існує, є поняття буржуазної, соціалістичної, народно-демократичної батьківщини. В тезах проголошується, що новий соціалістичний патріотизм, який треба сформувати в усіх свідомих громадян Болгарії, народився в Радянському Союзі й отримав розповсюдження в країнах народної демократії. Особливістю нового типу патріотизму стала його єдність з пролетарським інтернаціоналізмом й почуттям любові та вірності до Радянського Союзу. Інша характерна риса соціалістичного патріотизму це його дієвість, тобто він повинен надихати на подвиги та конкретні патріотичні справи. Справа кожного вчителя розвивати в учнях патріотичну свідомість і бажання до патріотичних справ. Особливо значні можливості патріотичного виховання має історія, де навіть вивчення життя й діяльності Маркса, Енгельса,

Леніна, Сталіна, Дімітрова, Коларова, Червенкова несе глибоке позитивне виховне значення [14].

Проблема патріотизму займає важливе місце і в подальшій роботі міністерства і вже в 1952 р. з являються нові матеріали під назвою «Виховання соціалістичного патріотизму», в яких знаходимо нове визначення соціалістичного патріотизму як свідомої, цілеспрямованої, активної любові до соціалістичної батьківщини, готовності до самопожертви за неї. Як бачимо, батьківщина вже однозначно визначається соціалістичною, а стосовно ставлення до несоціалістичної батьківщини ніяких пропозицій ми не знайшли, адже так і закріплюється перевага класового підходу до питання патріотизму. Наявність саме цього підходу підтверджується й характеристиками основних рис соціалістичного патріотизму:

- соціалістичний патріотизм важлива складова соціалістичної моралі, до якої також входять соціалістичне ставлення до праці й суспільної власності, повага до людини й колективу, сильна воля й твердий характер;
- соціалістичний патріотизм органічно пов'язаний з ненавистю до ворогів соціалістичної батьківщини;
- соціалістичний патріотизм представлений як контраргумент проти понять «націоналізм» та «космополітизм», які подають як однозначно негативні і характерні для капіталістичної держави.

Використання останніх термінів з приведеною їх характеристикою явно показує зв'язок з відомими рішеннями КППС і боротьбою проти цих явищ в Радянському Союзі [15].

Аналогічно радянському визначенню сформулювали й основну мету школи, яка полягала у формуванні свідомих будівників соціалістичного суспільства. Цій меті підпорядкували і всю ідейно-виховну роботу з учнями, в якій чиновники освіти визначили п'ять основних компонентів: 1) розумове виховання націлене на формування діалектико-матеріалістичного світогляду; 2) політехнічна освіта, яка поєднує теорію з практикою та долає розділ між розумовою і фізичною працею; 3) моральне виховання, пов'язане з вихованням комуністичної моралі в учнів. Цей компонент визначався як багатоаспектний й включав виховання соціалістичного патріотизму і ненависті до ворогів, виховання соціалістичного гуманізму, виховання в колективі й віра в його переважаючу роль в суспільному розвитку; 4) естетичне виховання, основна функція якого визначалася як вміння цінувати твори класичного мистецтва та соціалістичного реалізму і не приймати «збочене» буржуазне мистецтво; 5) фізичне виховання, завдання якого сформував фізично здорового, мужнього та життєрадісного будівника соціалізму, захисника батьківщини, здатного на працю й оборону. Поєднання розумового, морального, політехнічного, естетичного й фізичного виховання мало єдину мету – формування

будівника соціалістичного суспільства, відданого БКП і КППС. Така характеристика ідейно-виховної політики в школі фактично вела до моделювання свідомості учнів й охоплювала всі сфери їх поведінки [16].

Характеризуючи конкретні напрямки й форми комуністичного виховання шкільної молоді, міністерство орієнтувало на здійснення означених завдань двома основними шляхами – безпосередньо в класі під час проведення уроків через відповідну ідейно-політичну спрямованість навчальної програми і навчального матеріалу, а також в позашкільному житті через проведення різних ідеологічно насичених заходів. Просування першим шляхом особливі вимоги ставив перед гуманітарними науками і, перш за все, історією. Перед початком 1953-1954 навчального року міністерство провело традиційну серпневу нараду з вчителями, запросивши вчителів історії, щоб поставити перед ними фахові завдання. Ідеологічна спрямованість цих завдань починалася вже з визначення історії, яке виходило з марксистсько-ленінського вчення про базис і надбудову, і називало історію наукою, що вивчає розвиток людського суспільства, перш за все, його основи – господарство, техніку, працю й виробничі відносини, а також класову боротьбу, яка і є рушійною силою цього розвитку. Основні завдання історичної освіти виклали в трьох положеннях:

- комуністичне і патріотичне виховання учнів, спрямоване на формування національності гордості й ненависті до будь-яких гнобителів і завойовників;
- створення в учнів уявлень і понять щодо причин, напрямків, спрямованості світового процесу, розуміння переваг соціалістичного ладу як вищого досягнення суспільного розвитку тощо;
- формування у дітей вмінь та навичок роботи з книгою та іншими історичними джерелами, вміння усного і письмового викладення матеріалу [17].

Поруч із цілком зрозумілими методичними положеннями про формування історичних уявлень, вмінь та навичок, роботу з книгою документ побудовано на положеннях лише однієї ідеології, яка вважає будь-які інші ідеологічні положення однозначно ворожими.

Для позашкільної роботи дуже важливим є підготовка й проведення свят. Всі значні свята країни відзначалися і в школі, а значить можливим було їх використання в ідеологічних цілях. З 1948-1949 навчального року МНП чітко визначила пам'ятні дати, які слід відзначати протягом навчального року: 23 вересня – річниця Вересневого повстання, 1 листопада – День народних будителів (так в країні називали піонерів національного відродження); 7 листопада – річниця Жовтневої революції; 21 грудня – день народження генералісимуса Сталіна; 18 лютого – день пам'яті Василя Левського; 23 лютого – день Радянської Армії; 3 березня – звільнення Болгарії; 18 березня – день Паризької комуни;

1 травня – свято праці; 3 травня – річниця Квітневого повстання; 24 травня – день слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія; 2 червня – день загибелі Христо Ботева; 20 червня – день народження Г. Дімітрова. 9 вересня оголошено національним святом країни. Окремі школи мали можливість святкувати дні вшанування своїх патронів, на випадок додаткових ювілейних святкувань спеціальне рішення готувало міністерство. Святкування інших дат не дозволялося [18].

Найбільш урочисто проходило святкування перемоги Вітчизняного фронту (ВФ) 9 вересня, яке визначалося як народне антифашистське повстання, що за наслідками було революційною і найбільш вагомою подією багатомісячної історії Болгарії [19]. Всі учні обов'язково повинні були приймати участь в урочистостях й маніфестаціях в своєму місті або селищі. Аналогічні настанови стосувалися й річниці Жовтневої революції. Вершиною ідеологізації системи свят, на наш погляд, став день народження Сталіна, якого вітали як «геніального вождя», «друга й визволителя». На честь «великого друга дітей» необхідно було не просто проводити бесіди, читання та ін., а досягти значних успіхів у навчанні та поведінці.

Ідеологічного забарвлення набули й такі, на перший погляд далекі від ідеології свята, як Новий рік. Святкову ялинку рекомендують прикрашати символами соціалістичної доби – фігурами бригадирів, трактористів, машиністів тощо, які замінюють фігури ангелів, дзвоники та ін. [20].

Вражає ще один факт, що при значній увазі до радянських свят, ЦК БКП відхилив спільну пропозицію МНП і відповідної профспілки про введення спеціального дня вчителя. Відмову пояснили наявністю свята слов'янських просвітителів, яке включає й вшанування педагогів [21].

Політизованими ставали й суто болгарські свята, наприклад 190 річниця появи «Історії слов'яноболгарської» Паїсія Хілендарського. В пояснювальній записці міністерства від 26 листопада 1952 р., оцінюючи історичне значення цього твору, відзначається актуальність його думок про зрадників національних інтересів. Сьогодні такими зрадниками є прихильники «гнилої» та «вмираючої» буржуазної культури, «безрідні» космополіти, агенти англо-американських імперіалістів, яких потрібно однозначно засудити під час свята [22]. Дуже сумнівно, що школярі, по-перше, змогли б розібратися в деталях такої актуальності, а по-друге, з'ясувати справжню історичну цінність позиції відомого ченця.

Учні активно залучали й до інших позаурочних заходів і частіше за все вони були пов'язані з трудовими акціями: збір корисних відходів як – то, макулатура, металом, робота на допомогу лісникам, наприклад збір лісових горіхів, жолудів, знищення сільськогосподарських шкідників тощо [23]. Для проведення цих акцій в

школі навіть відміняли заняття, що безумовно не сприяло кращому засвоєнню навчального матеріалу. Ефективність такої праці була незначною, скоріше за все це були акції залучення школярів до народно-господарських проблем, бажання сформувати у них почуття єдності з трудящими країни, свого внеску в її розквіт.

Практична організація ідеологічної роботи проходила достатньо складно і серед школярів все ж з'являлися «ворожі» елементи, які дозволяли вислови проти народної влади, болгарського комсомолу, співи заборонених пісень тощо [24].

Значною ланкою проведення ідеологічної роботи стали бібліотеки. Фактично зразу після встановлення нової влади почалися чистки бібліотек та книгарень від «ворожої» літератури, до якої віднесли книги з національного питання, книги, в яких позитивно оцінювався монархічний режим, які містили релігійні ідеї, або їх автори були засуджені новою владою. Початком організованої цензури і чисток стало створення в 1952 р. на зразок СРСР Головного управління з питань літератури та видавництва, яке працювало під безпосереднім керівництвом ЦК БКП. До його функцій входило проведення боротьби з різними проявами «буржуазної ідеології», утвердження марксистсько-ленінських ідей і контроль за збереженням державної таємниці в друці.

Керуючись рекомендаціями управління, освітянське міністерство кілька разів видавало спеціальні накази про вилучення із шкільних бібліотек книг фашистського, реакційного та містично-релігійного змісту, до яких додавалися конкретні списки таких книг [25].

Джерелами постачання «ворожої літератури» могли стати бібліотеки, книгарні та інші культурні інститути західних країн і, аби запобігти цьому згідно рішення Секретаріату ЦК БКП від 15 квітня 1950 р., ліквідувалися подібні іноземні заклади на території Болгарії. Це рішення торкнулося Американської бібліотеки, Британської ради та бібліотеки-читальні, товариства «Альянс Франсез», Інституту італійської культури, Австрійської бібліотеки-читальні та ін. Причиною закриття стало звинувачення їх у перетворенні в центри ворожої пропаганди та прикриття шпигунської діяльності проти країни. Аргументом на користь закриття стала й відсутність подібних болгарських закладів в цих країнах [26]. Заборона діяльності вказаних культурних інституцій ускладнила, якщо не припинила, багаторічні культурні зв'язки і обмежила можливості знайомства з літературою вказаних країн, включаючи дитячу та навчальну літературу.

Отже, означений період характеризувався по-перше, зміною ціннісних орієнтирів у виховній роботі з особистих на колективні, із загальнолюдських на класові; по-друге, прагненням охопити ідейно-політичним вихованням всі

ЛІТЕРАТУРА

1. Кацарски И. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. – София, 1994. – 372 с.; Політологія: [підруч. в двох кн.] / Колодій А., Марченко В., Климанська Л., Космина Я. – К., 2000. – С. 434-470; Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм вчера, сегодня, завтра? / Ю.И. Игрицкий // Политические исследования. – 1998. – № 4. – С. 181-190; Истягин Л.Г. Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции / Л.Г. Истягин // Политические исследования. – 1997. – № 2. – С. 180-191 та ін.
2. Калинова Е., Баева И. Българските преходи 1939-2005. – София, 2006. – 540 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2003; Чорній В. Історія Болгарії / Володимир Чорній. – Львів, 2007. – 404 с. та ін.
3. Маринова – Христиди Р. Българското образование между съветизацията и традицията 1948-1959 / Румяна Маринова – Христиди. – София, 2006. – 298 с.; Цонева П. Управлението на училище то в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. – София, 2007. – 216 с.; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София, 1995. – 458 с.
4. Централен Държавен Архив на Република България (далі – ЦДА на РБ), ф.142, оп.5, од.зб.225, арк.21, 531-535.
5. Съдът над историците. Сб. на документите. – София, 1995. – С. 408-412.
6. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.119, арк.53.
7. Там само. – Арк.27.
8. Див.: Політологія. Навч. посібник / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. – К., 2000. – С. 439.
9. Детальніше про це див.: Чорній В. Вказ.праця. – С. 326-328; Калинова Е., Баева И. Вказ. праця. – С. 197-203.
10. ЦДА на РБ. – Ф.1Б, оп.16, од.зб.13, арк.1-2, 4, 5-7.
11. Там само. – Ф.142, оп.6, од.зб.119, арк.25.
12. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. / Отв. ред. Мурашко Г.П. – Т. II. – М., 1997. – С. 74-75, 258-259.
13. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.193, арк.2-4.
14. Там само. – Оп.7, од.зб.4, арк. 14-15.
15. Там само. – Оп.9, од.зб.153, арк.251-252.
16. Там само. – Оп.9, од.зб.188, арк.1-18.
17. Там само. – Од.зб. 308, арк. 11-13, 37-38.
18. Там само. – Оп.5, од.зб.31, арк.88.
19. История на Българската комунистическа партия / Гл. ред. Рубен Аврамов София, 1979. – С. 436-437.
20. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.2, арк. 78,159, 209.
21. Маринова – Христиди Р. Вказ.тв. – С. 43.
22. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.9, од.зб.153, арк.533-535.
23. Там само. – Оп.6, од.зб.2, арк.104-105.
24. Там само. – Оп.7, од.зб.230, арк.2-53.
25. Там само. – Оп.5, од.зб.11, арк.17.
26. Маринова – Христиди Р. Вказ.тв. – С. 51-52.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор О.В. Крапівін;
доктор історичних наук, професор П.М. Тригуб.

© Докашенко Г.П., 2009

Надійшла до редколегії 20.02.2009 р.